

Šaur, Josef

Dětství, chlapectví a jinošství v éře Miluláše I.

In: Šaur, Josef. *Boris N. Čičerin o ruských dějinách : (státní škola jako historiografický a společenský fenomén)*. Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, pp. 44-61

ISBN 978-80-210-8051-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134828>

Access Date: 19. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

3 DĚTSTVÍ, CHLAPECTVÍ A JINOŠTVÍ V ÉŘE MIKULÁŠE I.

3.1 Potomek „šlechtického hnízda“

Pro Čičerinovu profesní profilaci bylo důležité období dětství a dospívání, kdy se formoval jeho zájem o dějiny a podstatná část jeho nazírání světa. Proto se u nich zastavím podrobněji. Boris Nikolajevič Čičerin se narodil 26. května (7. června) 1828 v Tambově, provinčním městě rozkládajícím se na řece Cně asi 480 kilometrů jihovýchodně od Moskvy, ve starobylé šlechtické statkářské rodině. Podle rodinné „legendy“ tento šlechtický rod pocházel od Afanasije Čičeri (nebo Čičerini, z italského cicerone – průvodce cizinců), který přijel do Moskvy z Itálie v roce 1472 v doprovodu Sofije Paleologovny, manželky Ivana III. Je však také možné, že Čičerinové byli běžná šlechta bez zvláštních kořenů a italský původ „vybájl“ na konci 18. století genealog, který sepsal na přání Čičerinů jejich rodokmen, aby tak vylepšil společenský „lesk“ jejich rodu.¹¹²

112 Teorie o italském původu Čičerinů byla dlouho nejrozšířenější, nicméně novější výzkumy přinesly i teorie o jejich ruských kořenech. Podle nich by jejich jméno mohlo pocházet ze slova „čičer“ nebo „čičera“, užívané ve středním pásu Ruska k označení ostrého podzimního větru s mokřým sněhem. Tuto teorii prosazoval zejména medievista S. B. Veselovskij. Více k teoriím o původu Čičerinů srov. Stěpan B. VESELOVSKIJ, *Issledovanija po istorii klassa služilych zemlevaladělcev*, Moskva 1969, s. 40 a 355. Dále srov. Raisa A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004, s. 157–158 nebo též Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 18–19.

B. N. Čičerin byl přesvědčen o italském původu svého rodu, avšak nepřikládal mu žádný zvláštní význam. Srov. Boris N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, Moskva 1929, s. 139.

O Čičerinových více srov. Valerij I. FEDORČENKO, *Dvorjanskije rody, proslavivšije otčestvo. Enciklopedija dvorjanskich rodov*, Krasnojarsk–Moskva 2001, s. 419–420. *Russkij biografičeskij slovar. Čaadajev–Švitkov*, Sankt-Petěrburg 1905, s. 426–431.

Čičerinové sice nepatřili k vládnoucí ruské elitě, neznamená to ale, že by se jednalo o zcela bezvýznamné šlechtice. Priscilla Roosevelt je označila za nižší elitu, resp. střední šlechtu stojící na společenském žebříčku pod velkými rody, sice majícími na venkově své statky, ale trvale či dlouhodobě pobývajících v Moskvě, popř. Petrohradě.¹¹³ Střední šlechta mající mezi stem až tisícem nevolníků byla neaktivnější a nevlivnější vrstvou ruské aristokracie. Jejich majetky jim poskytovaly dostatečné ekonomické zázemí, umožňující život s vysokým kulturním standardem. Bohaté domácí knihovny či cesty do zahraničí u nich nebyly výjimkou. Střední šlechta žila střídavě ve městě a na vesnici. Zimu většinou trávila ve městech a léto na vesnici, kde se osobně věnovala řízení hospodářství. Střední šlechta měla k vesnici a jejím obyvatelům pevné vazby a tvořila zvláštní most mezi tradiční kulturou ruské vesnice a „evropeizovanou“ kulturou velkých ruských měst. Z tohoto prostředí pocházelo velké množství ruských společenských a kulturních činitelů.¹¹⁴ Richard Pipes to popsal velmi výstižně:

„Středně bohatí *dvorjané* měli obvykle nesmírný zájem o kulturu, konkrétně o literaturu, divadlo, výtvarné umění, hudbu, historii, politické a sociální teorie. Vždyť právě oni tvořili čtenářstvo ruských románů a poezie, předpláceli periodický tisk, plnili divadla, oni se zapisovali na univerzity. Ruská kultura je do značné míry produktem této třídy, tzn. zhruba 18 500 rodin, z jejichž řad vycházelo obecnstvo i talenty, jež Rusku nakonec daly něco, co mohl zbytek Evropy uznávat a z čeho mohl učinit součást svého dědictví. Co však získala kultura, to ztratila politika; duch, který vstoupil do literatury a umění, se vyhybal každodenním vládním záležitostem. Jakmile se někteří členové této skupiny začali alespoň trochu závažně zabývat politickými záležitostmi – k tomu došlo ve 30. letech 19. století – činili tak na vizionářské úrovni, která měla s politickou realitou jen málo společného. S těmito lidmi se setkáváme později jako se zakladateli ruské inteligence.“¹¹⁵

Výše uvedené lze bezpochyby vztáhnout i na Čičerinovy. Jednalo se o typickou provinční šlechtu, rostlou se svým krajem. Čičerinův praděd Děmentij Andrejevič Čičerin (1732–1802) zastával v tambovském kraji post vojevody, stal se státním radou a v Tambově byl váženou osobností. Jeho děd Vasilij Děmentjevič Čičerin (?–1833) sloužil v elitním preobraženském pluku a po odchodu z armády se natrvalo usadil v Tambově. A stejně tak i Čičerinův otec strávil většinu života v tambovské

113 Srov. Priscilla ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Heaven – London 1995, s. 159.

114 Srov. Sergej D. OCHLJABININ, *Povsedněvnaja žizň russoj usadby XIX veka*, Moskva 2006, s. 10–30. Zmiňovaná střední šlechta tvořila v roce 1785 16 % a v roce 1858 21,5 % ruské aristokracie. Průměrný počet vlastněných nevolníků činil v roce 1858 470 „duší“.

115 Richard PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 235.

gubernii. I Čičerin měl k rodnému kraji hluboký citový vztah a strávil zde většinu života na svém statku, kterému dal přednost před životem v Moskvě či Petrohradě. Boris Nikolajevič odmítal tvrzení, že by ruský venkov byl horší než velká města, a ruským spisovatelům vyčítal jednostranný popis provinční reality.¹¹⁶ Dodejme však, že Čičerinovo vidění provinčního života bylo také svým způsobem jednostranné, jelikož statek Čičerinových Karaul představoval kulturní prostředí nebývale vysoké úrovně, které uchvacovalo spíše návštěvníky z města než naopak.¹¹⁷

Čičerinův otec Nikolaj V. Čičerin (1801–1860) získal skromné domácí vzdělání, sloužil v armádě, z níž však posléze odešel a studoval na moskevské univerzitě. Po svatbě v roce 1827 se definitivně usadil na venkově. Otce, který mladého Čičerina v mnohém ovlivnil, si nejstarší syn velmi vážil. V pamětech ho popsal jako člověka s velkou morální autoritou, pevnými zásadami, jasným úsudkem a bystrým rozumem.¹¹⁸ Jeho politické názory se příliš nelišily od názorů většiny vzdělané ruské šlechty doby Mikuláše I. Byl přesvědčeným monarchistou, který ale nezavíral oči před problémy ruské společnosti a uvědomoval si nutnost umírněných reforem. Mimo jakoukoliv diskusi však, stejně jako převážná většina ruské společnosti, stavěl samoděržavnou centrální moc. Cizí mu nebyly úvahy o lidských individuálních právech, které však vztahoval jen na privilegované vrstvy ruské společnosti. Jeho pracovnu zdobily obrazy osvoboditelů národů – G. Washingtona, S. Bolívara a B. Franklina. To mu však nijak nebránilo skupovat nevolníky. Pod dojmem úvah o lidských právech se k nim choval maximálně ohleduplně a pečoval o jejich blahobyt; neuvažoval ale, že by je v rámci zákonných možností osvobodil. Čičerina jeho otec inspiroval především v úvahách o dějinné úloze šlechty, která je díky vzdělání a majetku povinována podílet se na rozkvětu společnosti jako celku. Z otcovy výchovy si také odnesl vědomí důležitosti kategorie individuality, jejích práv, která jsou nedotknutelná a garantovaná státem a která se stala jedním z pilířů politických úvah Borise Nikolajeviče.¹¹⁹

Čičerinova matka Jekatěrina Borisovna (1807–1876) pocházela z tambovského šlechtického rodu Chvoščinských. Její otec Boris Dmitrijevič Chvoščinskij byl tambovský guberniální prokurátor a kirsanovský újezdni maršálek šlechty. Jekatěrina

116 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, in: Rossijskij archiv. Istorija Otěčestva v svidečelstvach i dokumentach XVIII–XX vv. Tom IX, Moskva 1999, s. 98.

117 Srov. P. ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate*, s. 172.

118 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, in: Rossijskij archiv, s. 98. O Čičerinově objektivním vnímání vlastního otce můžeme pochybovat, nicméně velmi podobné svědectví o Nikolaji V. Čičerinovi nám zanechal i Konstantin N. Bestužev-Rjumin, významný ruský historik, který u Čičerinových působil v letech 1851–1853 jako domácí učitel. Léta strávená u Čičerinových považoval za nejlepší ve svém životě a s vděčností vzpomínal na Čičerina staršího. Srov. Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Vospominanija K. N. Bestuževa-Rjumina (do 1860 goda)*, Sankt-Petěrburg 1900, s. 36–41.

119 Srov. G. M. HAMBURG, *Introduction. An Eccentric Vision: The Political Philosophy of B. N. Chicherin*, in: Gary M. HAMBURG (ed.), *Liberty, Equality, and the Market. Essays by B. N. Chicherin*, New Heaven – London 1998, s. 5.

Borisovna získala na tehdejší poměry kvalitní domácí vzdělání a s manželem sdílela zájem o kulturu a literaturu. Manželství Čičerinových rodičů patřilo k harmonickým a šťastným. V průběhu dvanácti let po sňatku se manželům narodilo osm dětí – Boris (1828–1904), Vasilij (1829–1882), Vladimír (1830–1903), Arkadij (1833–1875), Andrej (1834–1902), Sergej (1836–?), Pjotr (1838–?), Alexandra (provdaná Naryškinová, 1839–1919); deváté dítě – holčička – zemřelo po několika týdnech.

Zpočátku rodina obývala Pokrovskoje, rodový statek Čičerinových, avšak zdejší vesnické ospalé prostředí kulturně založeným manželům nevyhovovalo, a proto se posléze přestěhovali na Umet, usedlost Chvoščinských v Kirsanovském újezdu Tambovské gubernie. Zde žili poměrně bohatým kulturním životem. Seznámili se s rodinou Baratynských, k nimž patřil i slavný básník Jevgenij A. Baratynskij (1800–1844). Navštěvovali rodinu Krivcovových, zejména Nikolaje I. Krivcova (1791–1843). Tento bývalý vysoký státní úředník a osobní přítel nejvýznamnějších osobností tehdejší ruské kultury působil v provinčním prostředí jako zprostředkovatel kulturního spojení s Moskvou a Petrohradem.¹²⁰ V kroužku zmíněných osobností se mj. diskutovalo o patologickém vlivu nevolnictví na ruskou společnost. Svědkem těchto rozhovorů byl i mladý Čičerin, který později patřil k hlasitým zastáncům abolicionistických názorů.

V roce 1833 se rodina přestěhovala do Tambova, kde se Čičerinův otec staral o manželčino dědictví po otci, které představovalo lihové koncese („vinnyj otkup“) a lihovar.¹²¹ I když se jednalo o zcela novou činnost, Nikolaj V. Čičerin se v ní rychle zorientoval a na koncesích značně zbohatl. S touto činností definitivně skončil v roce 1846 a dále se věnoval jen pozemkovému hospodaření. Získané finanční prostředky investoval do nákupu půdy a nevolníků, kterých vlastnil 1300,¹²² čímž se Čičerinové v desetiletí před zrušením nevolnictví zařadili k jednomu procentu

120 Nikolaj I. Krivcov (1791–1843) sloužil v armádě za napoleonských válek, působil jako diplomat v Anglii, posléze byl tuským (1823), voroněžským (1824–1826) a nižnonovgorodským (1826–1827) gubernátorem. Patřil k osobním přátelům A. S. Puškina a byl členem literárního kroužku N. M. Karamzina a bratrů N. I. a A. I. Turgeněvových. Byl zastáncem konstitucionalismu, avšak tuto myšlenku později opustil. Zůstal však velkým odpůrcem nevolnictví. O něm srov. Michail GERŠENZON, *Děkabrist Krivcov*, Moskva–Berlin 1923. Případně též reprint tohoto díla TYŽ, *Braťja Krivcovy*, Moskva 2001.

121 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*. In: Rossijskij archiv, s. 112. Ruský pojem „vinnyj otkup“ můžeme volně přeložit do češtiny jako lihovou koncesi. Stát prodával soukromým osobám („otkupščikam“) právo vybírat za něj daně z výroby a prodeje lihu (resp. vodky). Zároveň „otkupščiki“ získali právo pálit luh, na který měl monopol stát. Tento druh „otkupu“ byl velmi rozšířený v 18. a 19. století, a to až do r. 1863, kdy byl zrušen a nahrazen jiným druhem nepřímé daně (tzv. „akciz“). Srov. hesla „Vinnyje otkupa“ a „Otkup“ v *Sovetskaja istoričeskaja enciklopedija*, Moskva 1961–1976.

122 B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, In: Rossijskij archiv, s. 112. Údaj o počtu nevolníků uváděný Čičerinem ověřil při archivních bádáních G. Hamburg. Srov. G. M. HAMBURG, *Introduction. An Eccentric Vision: The Political Philosophy of B. N. Chicherin*, s. 4.

největších vlastníků nevolníků v Rusku a dostali se na pomyslný vrchol střední šlechty.¹²³

Na jaře roku 1837 si rodina zakoupila usedlost Karaul v Kirsanovském újezdu Tambovské gubernie, která se stala novým rodinným sídlem. Nábytek si nechali přivést z nejlepších petrohradských obchodů. Přestěhování do nového rodinného sídla se slavilo velkou hostinou s ohňostrojem. Kromě Karaulu Čičerinovi vlastnili luxusně zařízený dům v Tambově (např. krb z bílého mramoru byl dovezen z Itálie).¹²⁴ V tambovském domě Čičerinovi trávili zimní měsíce a na zbytek roku se stěhovali do Karaulu. Tamní obytný dům v anglickém stylu, stojící na vysokém břehu řeky Vorony, měl 38 místností o ploše 1500 m² a společně se skleníkem, parkem, velkolepým kostelem Svaté trojice a dalšími stavbami vytvářel ojedinělý stavitelský komplex.¹²⁵ Po otcově (1860) a matčině smrti (1876) zdědil usedlost Karaul s přilehlými pozemky nejstarší syn Boris N. Čičerin. Otcův majetek ohodnotil vykonavatel jeho závěti na 225 tisíc rublů.¹²⁶ Pro lepší představu uvedme, že dle univerzitního řádu z roku 1863 (tj. v době, kdy Čičerin vyučoval na moskevské univerzitě) náležel řádnému univerzitnímu profesorovi plat tři tisíce rublů ročně a řádnému docentu 1,5 tisíce.¹²⁷ Čičerin by tedy za celý život nemohl univerzitní práci vydělat tolik peněz, kolik zdědil po rodičích. Za nadsazené však považují tvrzení Galiny Krinické, že majetek Čičerinovy rodiny byl srovnatelný s osobním majetkem cara.¹²⁸

Líčení majetkové situace Čičerinových není samoúčelné. Život v tomto „šlechtickém hnízdě“ zásadně ovlivnil Čičerinovy společenské a politické názory, v nichž důležité místo zaujímal šlechta, resp. pozemkoví vlastníci. Čičerin byl přesvědčen o morální povinnosti šlechty vůči společnosti, která vycházela z toho, že díky majetku mají přístup ke vzdělání a kultuře obecně, a měli by proto být schopni identifikovat potřeby společnosti a cesty k jejich naplnění. Ve svých úvahách, ze-

123 V roce 1858 mělo v Rusku více než tisíc nevolníků jen 1,3% pozemkových vlastníků. Srov. Sergej D. OCHLJABININ, *Povsedněvaja žizn' ruskoj usadby XIX veka*, s. 11. Ke stratifikaci ruské šlechty též srov. Boris N. MIRONOV, *Socialnaja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – načalo XX v.)*. *Genězis ličnosti, demokratičeskoj semji, graždanskogo obščestva i pravovogo gosudarstva*. T. 1, Sankt-Petěrburg 1999, s. 87–98. Přestože tisíc a více nevolníků vlastnilo v Rusku jen o něco málo více než jedno procento šlechticů, nestali se Čičerinové opravdu velkými pozemkovými vlastníky. Skupina aristokratů majících více než tisíc nevolníků byla totiž velmi různorodá a zahrnovala jak velmi bohatou střední šlechtu, tak takové boháče, jako byli např. Voroncovové (27 tisíc mužských nevolníků) či Šeremetěvové (186 tisíc nevolníků). Srov. R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, s. 217.

124 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*. In: Rossijskij archiv, s. 103–112.

125 O usedlosti Karaul srov. více Ljubov J. GORODNOVA, „Rodnoje gnězdo“: *Ob usadbe Karaul Tambovskoj gubernii, gde provjol značitelnuju časť žizni izvestnyj jurist, istorik, filosof. Početnyj graždanin goroda Moskvy Boris Nikolajevič Čičerin (1828–1904)*, *Moskovskij žurnal*, 6. 6. 2013, s. 20–39.

126 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 21–22.

127 Srov. Anatolij I. AVRUS, *Istorija rossijskich universitetov. Kurs lekcij*, Saratov 1998, s. 50.

128 Srov. Galina S. KRINICKAJA, *Istoričeskaja koncepcija B. N. Čičerina. Naučnoje izdanije*, Tomsk 2001, s. 11.

jména v 50. a 60. letech 19. století, přisuzoval této společenské vrstvě zásadní roli při politické modernizaci Ruska. Čičerin po celý svůj život zůstával aristokratem. V této souvislosti můžeme uvést výrok Alexise de Tocquevilla (1805–1859): „Pokud jde o mne, rozumem chápu instituce a instinktem jsem aristokrat; pohrdám davem a bojím se ho. Vášnivě miluji svobodu, rovnost a úctu k právům, nikoliv však demokracii...“¹²⁹ Tato slova pregnančně vystihují i Čičerinovy životní postoje.

Zároveň majetková situace dávala Čičerinovi finanční nezávislost, a proto nebyl nucen vyhledávat úřady a placená místa. Ač byl uznávaným odborníkem na státní právo, působil na univerzitě pouze šest let (1861–1867). Když obdržel nabídku stát se moskevským starostou, mohl bez obtíží zakoupit v Moskvě nemovitosti a splnit majetkový cenzus pro vstup do tamní dумы. Většinu svého života se mohl věnovat činností, jež považoval za společensky užitečné a důležité, zejména pak samostatnému bádání a vytvoření rozsáhlého díla.

Vraťme se ještě k Čičerinově dopívání v rodičovském domě. Nepovažuji za nutné zde líčit jeho dětské radosti i starosti, jak je popsal v pamětech. Jednak to z hlediska této práce není důležité, jednak je možné, že je takto nikdy neprožil. V ruské literatuře najdeme řadu literárních vzpomínek na dětství, které byly mezi čtenáři velmi populární – *Dětství Bagrovova vnuka* (1858) Sergeje T. Aksakova (1791–1859) či *Oblomova* (1859, zde mám na mysli devátou kapitolu první části, která vyšla také samostatně pod názvem *Oblomovův sen*) Ivana A. Gončarova (1812–1891) a především literární debut Lva N. Tolstého (1828–1910) trilogii *Dětství* (1852), *Chlapectví* (1854) a *Jinošství* (1857). Ruská šlechta ovlivněná četbou Tolstého a Aksakova později často zaměňovala vlastní vzpomínky a literární reminiscence a docházelo k vytváření „mýtu dětství“.¹³⁰ Až zarážející je podobnost některých pasáží Čičerinových vzpomínek na dětství a Tolstého trilogie (např. části líčící vztah ke staré chůvě a zážitky s ní spojené). K Čičerinovým vzpomínkám na vlastní dětství je proto třeba přistupovat kriticky a můžeme se o ně opírat jen rámcově.

Zaměříme se spíše na Čičerinovo domácí vzdělání, které položilo základ jeho pověstné erudici.¹³¹ Podle tehdy běžné praxe se společně vzdělávaly děti přibližně stejně staré. Boris tak dostal vzdělání společně s bratry Vasilijem a Vladimírem. Šlechtické děti se učily doma; zprvu s guvernankami či guvernanty, často to byli

129 Citováno dle Alexandra KRSKOVÁ, *Dějiny evropského politického a právního myšlení (Kapitoly z dějin)*, Praha 2003, s. 476.

130 Srov. Adrew B. WACHTEL, *The Battle of Childhood. Creation of a Russian Myth*, Stanford 1990, s. 83–130.

131 B. Jakovenko v této souvislosti napsal: „Byl uznáván (tj. Čičerin – J. Š.) za nejmnohostrannějšího vzdělance a za nejučenějšího ze všech ruských, a dokonce snad i ze všech evropských učenců své doby.“ Boris JAKOVENKO, *Dějiny ruské filosofie*, Praha 1939, s. 277. Podobně laděných tvrzení bychom v literatuře našli více. Většinou se opírají o výrok Čičerina kritika na poli filozofie V. S. Solovjova: „B. N. Čičerin je podle mě nejvšestranněji vzdělaným a nejvýznamnějším ze všech ruských a možná i ze všech evropských vědců současnosti.“ Vladimír S. SOLOVJOV, *Mnímaja kritika. Otvet B. N. Čičerinu*, Voprosy filosofii i psichologii VIII, 1897, kniha 39, s. 645–694, citace na s. 647–648.

cizinci, kteří vyučovali cizí jazyky a základní všeobecné znalosti. Posléze do výuky vstoupili najatí učitelé konkrétních předmětů (často se jednalo o studenty univerzit či gymnaziální profesory). Po této domácí „škole“ odjížděli mladí chlapci (u dívek se to nepředpokládalo), zpravidla ve věku 15 či 16 let, do univerzitního města, kde se pod dohledem více či méně odborných pedagogů připravovali k přijímacím zkouškám na univerzitu, která vzdělávací proces završovala a jejíž absolvování bylo nezbytným předpokladem pro případnou kariéru ve státních službách.

Čičerinovi se na tehdejší dobu dostalo excelentního domácího vzdělání. Jeho otec, který si byl vědom nedostatků vlastního domácího vzdělání, přistupoval k výuce s maximální důsledností a opakovaně zdůrazňoval svým synům význam vzdělání. V tomto ohledu nelitoval ani větších finančních výdajů. Zcela běžně pro ně objednával celá sebraná díla vybraných autorů v originále za účelem zdokonalení jejich jazykových znalostí. Součástí vzdělávání byly i základy přírodních věd, taneční hodiny, jízda na koni a plavání.¹³² G. Hamburg dokonce vyslovil domněnku, že se žádnému ruskému aristokratovi narozenému ke konci 20. let 19. století nedostalo tak systematického domácího školení jako Čičerinovi a určitě ho nikdo neabsolvoval s takovou energií a entuziasmem jako Boris Nikolajevič.¹³³

Budeme-li (stejně jako G. Hamburg) důvěřovat Čičerinovým pamětem, mělo domácí vzdělávání impozantní rozsah. Postupně se od guvernanteckých a guvernantských učitelů naučil francouzsky, německy, anglicky a latinsky a sám se s pomocí slovníku a gramatiky naučil starořecky. Mladý Čičerin hodně a rád četl. Ještě v dětství získal dobrý přehled o ruské literatuře a rovněž literaturách evropských. K pravidelné četbě patřil i časopis *Otčestvennyje zapiski*, otiskující tehdy velmi populární literárněkritické statě Bělinského. Vzhledem k charakteru předkládané práce se podrobněji zmíníme o četbě historické, která tvořila podstatnou část přečtených knih a k níž náležely *Dějiny starověku (Histoire ancienne)* Charlese Rollina (1661–1741), *Dějiny křížových výprav (Histoire des croisades)* od Josepha F. Michauda (1767–1839), *Dějiny burgundských vévodů (Histoire des ducs de Bourgogne)* od Prospera de Barantea (1782–1866), *Dobytí Anglie Normany (La conquête de l'Angleterre par les Normands)* od Augustina Thierryho (1795–1856), *Úvod do světových dějin (Introduction a l'histoire universelle)* Julese Micheleta (1798–1874), *Dějiny francouzské revoluce (Précis historique de la Révolution française)* Jeana Ch. D. de Lacretelle (1766–1855), *Přehled evropských politických revolucí od 15. století (Table des révolutions du système politique de l'Europe depuis le XVe siècle)* Friedricha Ancillona (1767–1837). S ruskými dějinami se seznámil díky *Dějinám ruského státu (Istorija gosudarstva Rossijskogo)* Nikolaje M. Karamzina (1766–1826), které doplnil studiem *Příručky k základnímu studiu ruských dějin (Rukovodstvo k pervonačalnomu izučeniiju russkoj istorii)* Nikolaje G. Ustrjalova (1805–1870). V roce 1843 přivezl otec Čičerinovi z Petrohradu kompletní

132 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 157–168.

133 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 39.

dílo Friedricha Schillera (1759–1805), jehož tvorbu znal částečně z Žukovského překladů; nová však pro něj byla Schillerova historická díla.¹³⁴ Neudivuje proto, že Čičerin chtěl svůj zájem přeměnit v seriózní studium dějin na univerzitě.

3.2 Moskevská univerzita

V prosinci 1844 přicestoval Boris Nikolajevič s matkou a mladším bratrem Vasiljem do Moskvy, aby se zde v průběhu sedmi měsíců, do léta dalšího roku, připravili k přijímacím zkouškám na univerzitu. V Moskvě se o Čičerinovy staral otcův přítel ze studií Nikolaj F. Pavlov (1803–1864), který patřil ke známým osobnostem tehdejší moskevské společnosti a organizoval proslulý salon.¹³⁵ Pavlov se přátelil se slavjanofily i zapadníky, a tak byli pravidelnými hosty jeho salonu Alexej S. Chomjakov (1804–1860), Ivan S. Aksakov (1823–1886), bratři Pjotr V. (1808–1856) a Ivan V. (1806–1856) Kirejevských, Stěpan P. Ševyrjov (1806–1864), Timofej N. Granovskij (1813–1855), Pjotr J. Čaadajev (1794–1856), Pjotr G. Redkin (1808–1891) či Konstantin D. Kavelin (1818–1885). Čičerin později vzpomínal na dlouhé večery, při nichž se diskutovalo o filozofických, historických a politických otázkách. Polemizovali zde spolu Redkin s Ševyrjovem, Kavelin s Aksakovem, Gercen a Krjukov s Chomjakovem.¹³⁶ Centrálním tématem tehdejších sporů byly reformy Petra Velikého, představující pomyslnou dělicí hranici mezi slavjanofily a zapadníky. Besedy se však netýkaly jen minulosti a budoucnosti Ruska, ale také čistě filozofických otázek, jaké představovala v Rusku tehdy velmi módní Hegelova filozofie. Čičerin se tak octl doslova ve víru událostí a v centru tehdejšího intelektuálního dění, které na něj mocně zapůsobilo a zformovalo jeho vnímání světa, názory a postoje. Ve společenské činnosti, jak ji poznal v polovině 40. let 19. století, viděl smysl svého života.¹³⁷

Léta 1838–1848 zaujímají v dějinách ruské kultury a ruského společenského myšlení specifickou a významnou periodu, pro niž se vžilo trefné pojmenování „pozoruhodné desetiletí“ z literárních pamětí Pavla V. Anněnkova (1813–1887).

134 B. N. ČIČERIN, *Vospominanija*, In: Rossijskij archiv, s. 138–148.

135 Dnes se jedná o zapomenutého spisovatele, avšak ve své době patřil k významným literátům. Jeho knihu *Tři povídky (Tri povesti)*, (1835) kladně hodnotil jak Bělinskij, tak Puškin. Na atraktivnost jí jistě přidalo, že car Mikuláš I. zakázal její opětovné vydání. Svým dílem a činy vyvolal Pavlov rozporuplné reakce současníků. Ve 30. a 40. letech 19. století mu byla prorokována velká budoucnost. Nazývali ho ruským Balzakiem a mluvilo se o tom, že zaujme Gogolovo místo v ruské literatuře. O pár let později mu kritici vytýkali zradu ideálů, srovnávali ho s prodejným Bulgarinem či reakcionářem Katkovem. Srov. Vsevolod P. VILČINSKIJ, *Nikolaj Filippovič Pavlov. Žití i tvorčestvo*, Leningrad 1970, s. 3 a 81–84.

136 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 5.

137 „Odtud jsem si odnesl ideál duchovních a mravních hodnot, který zůstal nejdražším bohatstvím mé duše. Chtěl jsem být účasten v tomto duchovním hnutí a zasvětit mu svůj život.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 7.

Toto pojmenování později převzal Isaiah Berlin jako označení pro dobu, kdy se zrodila ruská inteligence.¹³⁸ Ne náhodou se o osobnostech této doby hovoří jako o „čtyřicátnících“ („ljudi sorokovyh godov“). Někteří badatelé považují tuto generaci za důkaz příslušnosti ruských elit k vysoké evropské kultuře.¹³⁹ Čičerin se po celý život cítil být úzce provázán s generací ruských intelektuálů 40. let 19. století, což přispívalo k jeho pocitům osamělosti a nepatřičnosti v 90. letech 19. století, kdy žil v ústraní a kdy již většina „čtyřicátníků“ byla po smrti.

Osudový vliv na mladého Čičerina měl Granovskij, kterého Čičerinovi požádali, aby se ujal přípravy obou bratrů k přijímacím zkouškám na univerzitu. Dosud nekoncepční a nahodilý (avšak na provinciální podmínky Tambova kvalitní) vzdělávání obou mladíků proměnil Granovskij v jasně strukturovaný a cílevědomý proces. Sám se ujal jejich historické výuky. Mezi Granovským a Čičerinem se během dalších let vytvořil velmi blízký vztah a Čičerina lze také považovat za nejvýznamnějšího žáka Granovského, jichž měl tento historik celou řadu.¹⁴⁰

Granovskij měl zásadní podíl na zformování Čičerina zapadnického a liberálního světonázoru. Spolu diskutovali nad články v ruských i zahraničních novinách a časopisech. Doma Čičerin pravidelně čítával *Otčestvennyje zapiski*, ale až díky Granovskému se mu skutečně otevřel svět západoevropské vědy a kultury. Pod vlivem Granovského se začal názorově vymezovat nejen vůči slavjanofilům, ale také vůči radikálnímu zapadnictví, prezentovanému v Moskvě Alexandrem I. Gercenem (1812–1870). Přílišný demokratismus byl Čičerinovi cizí a stejně jako Granovskij považoval dějiny revoluční Francie za příklad, jak se může demokrati- smus zvrhnout ve vládu lůzy.

Čičerin studoval na moskevské univerzitě v době, kdy se v plné míře projeví reformy vysokoškolského vzdělání dané univerzitními řády z let 1804 a 1835. První reagoval na fakt, že za Alexandra I. přibýly nové univerzity k původní jediné moskevské založené 1755.¹⁴¹ Modelem pro tyto nové vysokoškolské instituce se stala univerzita v Göttingenu.¹⁴² Nejednalo se o nijak překvapující výběr. Göttingenská univerzita měla v Rusku dobrý zvuk z více důvodů a patřila v té době k nejvýznamnějším německým a evropským univerzitám. Na počátku 19. století byla proslulá její knihovna a právnická fakulta. V poslední čtvrtině 18. a počátkem 19. století

138 Srov. Pavel V. ANNĚNKOV, *Litěraturnyje vospominanija*, Moskva 1960, s. 135–374. Isaiah BERLIN, *Russian Thinkers*, New York 1978, s. 114–135.

139 Srov. Jurij PIVOVAROV, *Očerki istorii russkoj obščestvenno-političeskoj mysli XIX – pervoj treti XX stole-tija*, Moskva 1997, s. 91–94.

140 O vlivu Granovského na Čičerina mj. srov. B. N. ČIČERIN, *Něskolko slov o filosofsko-istoričeskich vozzrenijach Granovskago (recenzija)*, *Voprosy filosofii i psihologii* VIII, 1897, kniha 36, s. 1–13.

141 Německá v Děrptu (dnes Tartu, založena 1632, po úpadku v 18. století obnovena 1802), v Kazani (1804), v Charkově (1805) a v Petrohradě (1819).

142 Srov. Alexandr VUCINICH, *Science in Russian Culture. A History to 1860*, Stanford 1963, s. 193–194.

na göttingenské univerzitě vyučoval August Ludwig von Schlözer (1735–1809), který v letech 1761–1767 působil v Rusku a stal nejvýznamnějším znalcem ruských dějin mimo Rusko té doby. S ruskými (či v Rusku působícími) historiky 18. století, zejména s Michailem V. Lomonosovem (1711–1765), vedl ostré odborné spory. Schlözerova bádání o ruských letopisech (především o *Nestorově letopisu*) proto ocenila až další generace ruských historiků počínaje Nikolajem M. Karamzinem (1766–1826). Na jeho práce o ruských pramenech navazovala skeptická škola a jeho přínos oceňovali i představitelé státní školy.¹⁴³

Univerzitní řád z roku 1804 byl poměrně liberální a přiznával univerzitám širokou autonomii a řadu práv. Zároveň je však podřizoval Ministerstvu národního vzdělávání („Ministerstvo narodnogo prosvěščenija“), které vzniklo v roce 1802. Dále měla každá univerzita svého kurátora, který dohlížel na její chod.¹⁴⁴

Univerzitní řád z roku 1835 byl vyjádřením podstaty „mikulášské éry“ v univerzitním vzdělávání. Školství řídil za vlády Mikuláše I. Sergej S. Uvarov (1786–1855), který v letech 1833–1848 zaujímal post ministra národního vzdělávání. Tento mimořádně vzdělaný a také uznávaný jedinec patřil k velmi schopným státním úředníkům a bývá dnes, oproti dřívějším odsudkům, považován za nejlepšího ministra národního vzdělávání v Rusku v 19. století.¹⁴⁵ Byl to však právě Uvarov, kdo vtělil do školství konzervativní ideje v podobě triády oficiální národnosti „samoděržaví, pravoslaví, národnost“. Nicméně bez nadsázky můžeme říci, že jeho reforma školství položila základy systematickému univerzitnímu vzdělávání v Rusku. Jejím cílem bylo na jedné straně zkvalitnění činnosti vzdělávacích zařízení a na straně druhé jejich podřízení pevnému státnímu dozoru. Vzdělávání nemělo být napříště nahodilé, ale státem řízené a systematické. Vysokoškolský diplom byl nezbytnou podmínkou pro kariéru ve státních službách a bylo pragmatickým cílem státu zaměstnávat schopné úředníky, jimž se během studií dostane těch „správných“, rozuměj státem schválených a doporučených, informací a idejí.

Univerzitní řád z roku 1835 ustupoval od zvyklostí Západu, které se v univerzitním vzdělávání prosadily za vlády Alexandra I., a vytvářel osobitý ruský univerzitní systém.

143 Na popud hraběte Nikolaje P. Rumjanceva (1754–1826), ruského státního činitele a mecenáše, podporujícího vydávání ruských historických památek, byl v roce 1803 Schlözer carem Alexandrem I. povýšen do šlechtického stavu. K tomuto účelu si sám vymyslel šlechtický erb – mnich Nestor na zlatém poli s knihou v ruce. Srov. Marina J. LAČAJEVA (ed.), *Istoriografija istorii Rossii do 1917 goda. T. 1*, Moskva 2004, s. 125–129. Viktor A. BERDINSKICH, *Remeslo istorika v Rossii*, Moskva 2009, s. 543–545.

144 Kurátor učeného okresu („popečitel učebnogo okruga“) byl nadřízeným všech vzdělávacích institucí spadajících pod Ministerstvo národního vzdělávání v dané oblasti. Co se týče univerzit, tak podle řádu z roku 1804 se jednalo o prostředníka mezi ministerstvem a univerzitou. Dohlížel na dodržování řádu a informoval ministra o výnosech univerzitní rady (nejvyššího orgánu univerzitní samosprávy). Většinou šlo o významné státní činitele. Jejich zasahování do činnosti univerzit kolísalo od nezájmu vyjádřeného spravováním univerzity na dálku z Petrohradu až k navštěvování každé větší zkoušky, kde sám kurátor kladl otázky.

145 Srov. Andrej J. ANDREJEV, *Lekcii po istorii Moskovskogo universiteta 1755–1855*, Moskva 2001, s. 191.

Posiloval státní dozor nad univerzitami a rozšířil pravomoci kurátorů. Umožňoval kurátorům přímý dohled nad univerzitou, výukou, chováním studentů a kontrolu všech univerzitních orgánů. Součástí kontroly činnosti univerzit bylo omezení přístupu nepřivilegovaných vrstev obyvatelstva k univerzitnímu vzdělání. I přesto se na všech univerzitách v letech 1836–1848 zdvojnásobil počet zapsaných studentů, a to z 2016 na 4566.¹⁴⁶

V zájmu růstu kvality školství přinesl univerzitní řád z roku 1835 rozsáhlé strukturální změny univerzit a jejich důslednou reorganizací umožnil další rozvoj vysokého školství. Určoval mj., které katedry mají být na fakultách zřízeny, a tím vymezoval i vyučované disciplíny. V tomto ohledu působil řád jako výrazné zkvatnění ruských univerzit, protože počet kateder i přednášených témat se rozšířil. Uvarov přesvědčil Mikuláše I., že je v zájmu státu, aby studenti diskutovali v přednáškových sálech, než aby tak činili ve více či méně tajných kroužcích. Přednášky mohl stát snáze kontrolovat, a proto řád zaváděl povinnost vyučujících předkládat koncepty přednášek ke schválení kurátorovi.¹⁴⁷ Kurikulum zavedené Uvarovem se na ruských univerzitách udrželo s menšími změnami po celé 19. století. Studium na filozofických a právnických fakultách se dělilo do dvou cyklů, trvajících vždy čtyři semestry. První cyklus měl obecný ráz a všichni studenti dané fakulty navštěvovali naprosto stejné předměty bez ohledu na studovaný obor.¹⁴⁸ Následující dva roky byly specializační, kdy studenti absolvovali oborové předměty a menší počet předmětů společných. Na moskevské univerzitě byl dokonce specializační až poslední ročník a první tři měly všeobecný charakter.¹⁴⁹ Z tohoto hlediska měly přednášky z dějin realizované Timofejem N. Granovským a později Sergejem M. Solovjovem mnohem větší dopad, než by se mohlo zdát, protože si je museli vyslechnout všichni posluchači filozofické i právnické fakulty v Moskvě.

Na doporučení Granovského se Čičerin nepřihlásil ke studiu historie, ale práv. Právnická fakulta měla ve 40. letech 19. století zapadnický charakter. Čičerin sám tvrdil, že právě rozhodnutí stát se právníkem ho přivedlo do sféry vlivu zapadníků.¹⁵⁰ Zapadnický charakter fakulty byl též důvodem, proč ji Čičerinovi Granovskij doporučil. Svoji roli sehrál i fakt, že studia na filozofické i právnické fakultě se, jak

146 Srov. Patrick L. ALSTON, *Education and the State in Tsarist Russia*, Stanford 1969, s. 36.

147 Srov. Anna V. AFOŇUŠKINA, *O pravitel'stvennoj politike Rossii 20–40-ch XIX v. v oblasti universitetskogo obrazovanija*, in: Rossijskije universitěty v XIX – načale XX veka. Vypusk 1, Voronež 1993, s. 8–12. Stávalo se, a to nikoliv výjimečně, že se vyučující od schváleného konceptu odkláněl.

148 V případě, že filozofická fakulta byla dělena na historicko-filologické a fyzikálně-matematické oddělení, vztahovalo se zmíněné pravidlo jen na první z obou jmenovaných oddělení. Hodnotné svědectví o podobě studia historie na moskevské univerzitě na konci 19. století zanechal Jaroslav Bidlo. Srov. Jaroslav BIDLO, *Z ruské univerzity*, Český časopis historický IV, 1898, s. 11–25.

149 Srov. V. I. ČESNOKOV, *Puti formirovanija i charakternyje čerty sistěmy universitetskogo istoričeskogo obrazovanija v dorevoljucionnoj Rossii*, in: Rossijskije universitěty v XIX – načale XX veka. Sbornik naučnych statěj. Vypusk 2, Voronež 1996, s. 7.

150 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyx godov*, s. 11.

již bylo zmíněno, nemalou měrou překrývala. Ostatně sám Granovskij byl původním vzděláním právník, což ho jako historika nijak nediskvalifikovalo.

Právnická fakulta vznikla z oddělení mravních a politických věd. Podle řádu z roku 1804 byla univerzita členěna na oddělení. Řád z roku 1835 neměnil pouze název (z oddělení se stala fakulta), ale zcela reformoval její zaměření, když určil, že neměla jako dosud pouze školit právníky pro praxi, ale také provádět vědecko-teoretický výzkum.¹⁵¹ Právnická fakulta představovala ve druhé polovině 30. a během 40. let 19. století fakultu šlechtickou, neboť studenti byli z 60 % tvořeni šlechtici; jinak na moskevské univerzitě ve 40. letech 19. století raznočinci (tj. nešlechtici). Příchodem nových vyučujících získala tato fakulta pokrokový charakter. Zatímco před rokem 1835 studovali „studentští vůdci“, jako např. Nikolaj V. Stankevič (1813–1840), na filozofické fakultě, po něm se soustředili na právnické fakultě, např. Kavelin, kníže Vladimir A. Čerkasskij (1824–1878) ad.¹⁵² Vedoucími postavami na právnické fakultě byli profesori Nikita I. Krylov (1807–1879) a Pjotr G. Redkin (1808–1891), díky jejichž úsilí se právnická fakulta stala jednou z nejvlivnějších na moskevské univerzitě a sehrála velkou roli v rozvoji právní kultury v ruské společnosti. Někteří badatelé považují vznik tohoto právního milieu za předpoklad budoucích reforem prováděných za Alexandra II.¹⁵³

K výrazným pedagogům fakulty patřil Konstantin D. Kavelin, jeden z intelektuálních architektů osvobození nevolníků. Kavelin také v polovině 40. let 19. století stál u zrodu státní školy. Ve svých přednáškách stanovil, že rané ruské právo vycházelo z principů odlišných od těch, které se uplatnily v západní Evropě, avšak vlivem historického vývoje směřovalo ruské i západoevropské právo ke stejnému cíli – rozvoji svobodného individua. Kavelin přednášel dějiny ruského práva, které nepojímal jako sled faktů vypovídajících o dřívějším a v jeho době již neplatném pojetí právních vztahů. Nechtěl, aby se studenti učili „mrtvé“ právo. Základem jeho výuky byla interpretace historických právních pramenů jako výpovědi o ruské společnosti a jejím historickém vývoji. Kavelin pojal výklad dějin práva jako dialog mezi minulostí a vlastní současností.¹⁵⁴ Obsah jeho přednášek je nám dobře znám: nejenže se dochoval Kavelinův koncept, ale sám Kavelin jej přetavil do článku

151 Srov. A. J. ANDREJEV, *Lekcii po istorii Moskovskogo universitěta 1755–1855*, s. 201–205. K proměně právnické fakulty a právního vzdělávání podle řádu z roku 1835 srov. též Vladimir S. IKONNIKOV, *Russkije universitety v svjazi s chodom obščestvennago obrazovanija*, Vestnik Jevropy 1876, 11, s. 91–92.

152 Srov. Fjodor A. PETROV, *Formirovanije sistěmy universitětskogo obrazovanija v Rossii. T. 4. Rossijskije universitety i ljudi 1840-ch godov. Časť 2 Studěničestvo*, Moskva 2003, s. 147 a 248.

153 Srov. F. A. PETROV, *Formirovanije sistěmy universitětskogo obrazovanija v Rossii. T. 4. Rossijskije universitety i ljudi 1840-ch godov. Časť 1 Professura*, Moskva 2003, s. 337–338.

154 O Kavelinově působení na moskevské univerzitě více srov. F. A. PETROV, *K. D. Kavelin v Moskovskom universitětě*, Moskva 1997, s. 38–83.

Pojetí právního uspořádání staré Rusi (Vzgljad na juridičeskij byt Drevněj Rusi), publikovaného počátkem roku 1847 v časopise *Sovremennik*.¹⁵⁵

Pjotr G. Redkin, další významný pedagog tehdejší právnické fakulty, navštěvoval v Berlíně Hegelovy přednášky a seznámil Čičerina s Hegelovou filozofií práva a dějin. Vyučoval všeobecný přehled práva a právní vědy a státní právo. Jako důsledný hegelianec uspořádal celou látku do triád a jeho přednášky se vyznačovaly přísnou logickou systematičností. Studenti tuto přehlednost oceňovali a Redkin patřil k oblíbeným profesorům. Čičerina vzpomínal, že Redkin právo nepřednášel jako strnulý výčet pojmů, ale jako živý organismus prostoupený vyššími principy.¹⁵⁶ V přednáškách zdůrazňoval, že význam moderního státu spočívá v ochraně individuálních práv a v řešení konfliktů nastávajících při střetu práv dvou jedinců. Stát má působit jako harmonizátor vztahů uvnitř společnosti.¹⁵⁷

Součástí právního vzdělání byly i četné historické přednášky. Ty přednášeli další představitelé státní školy – ruské dějiny vyučoval Sergej M. Solovjov (1820–1878), obecné Granovskij. Solovjov posluchačům ruské dějiny prezentoval jako postupný vzestup státu a kultury. Čičerina na jeho přednášky vzpomínal takto: „Ke zkoumaným faktům nepřistupoval s předem danou myšlenkou a patriotickými fantaziemi, ale jako skutečný vědec – důkladně a svědomitě. Snažil se zachytit jejich skutečný smysl.“¹⁵⁸

Velmi oblíbený byl mezi studenty Granovskij. V přednáškách o obecných dějinách studentům vykreslil obraz politického, sociálního a kulturního vývoje (západo)evropských zemí od antiky až po tehdejší dobu. Hovořil o postupném vymizení otroctví a nevolnictví, o dobách náboženské intolerance a politické svévole, které se staly minulostí. Přestože Granovskij přednášel se zápletem pro věc, dokázal zachovávat objektivitu výkladu. Nevnucoval studentům myšlenku, že Západ je lepší. Mistrně vybíral historické události a skutky osobností, aby nemohl být obviněn z politicky nekorektních vystoupení. Nicméně mezi řádky jeho výkladu vystupovalo srovnání evropské minulosti a ruské současnosti. Z univerzitních přednášek si Čičerina odnesl představu o dějinách majících vnitřní smysl a směřujících k rozvoji

155 Srov. Konstantin D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 1*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 5–66. Srov. též ediční vydání práce K. D. KAVELIN, *Naš umstvennyj stroj. Staťji po filosofii russkoj istorii i kultury*, Moskva 1989, s. 11–67.

156 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 36–39.

157 O Redkinovi dosud nevznikla žádná monografie a lze se opřít jen o dílčí studie, z nichž odkazují alespoň na *Biografičeskij slovar professorov i prepodavatelej Imperatorskago Moskovskago Universiteta, za iztėkajušeje stoletije, so dnja učezdėnija janvarja 12-go 1755 goda po deň stoletnago jubileja janvarja 12-go 1855 goda. Sostavlennij trudami professorov i prepodavatelej, zanimavšich kafedry v 1854 godu, i razpoložennij po azbučnomu porjadku. Č. 2*, Moskva 1855, s. 376–387. K. N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Pjotr Grigorjevič Redkin, Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščeniija* 1891, 4, s. 167–170. *Biografičeskij slovar professorov i prepodavatelej Imperatorskago S.-Petěrburgskago Universiteta za iztėkšuju treľju četvert' veka jeho suščestvovaniija. 1869–1894. T. 2: M–Ja*, Sankt Petěrburg 1898, s. 155–168.

158 B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 131.

svobody a práv jedinců, zastřešených institucí právního státu („Rechtsstaat“). Má-li Rusko patřit k předním evropským státům, musí zrušit nevolnictví a garantovat svým občanům práva občanská a po dozrání doby i politická.

Granovskij se stal pro Čičerina ideálem historika. Ten by neměl být jen archivním badatelem, zkoumajícím starobylé prameny, ale také myslitelem, který chápe a odhaluje podstatu a cíl lidského usilování a rozvoje. Dobře je známý Granovského výrok, že pro něj má stejnou hodnotu stránka letopisu jako stránka včerejších novin. Historii podle něj nelze interpretovat odtrženě od přítomnosti, neboť se jedná o propojené nádoby. Byl to také Granovskij, od něhož Čičerin poprvé uslyšel myšlenku, že dějiny nejsou náhodné, ale mají hlubší filozofický smysl. Jedině s pomocí filozofie, v případě Granovského a Čičerina to byla Hegelova filozofie, je možné dějiny správně pochopit. Rozhodně tím však není míněno, že by historik měl dějinnou látku „znásilňovat“, aby odpovídala nějakému předem danému filozofickému schématu. Filozofie je pro Čičerina i Granovského nástroj a metoda, jíž lze osvětlit vnitřní smysl historie. Oba historikové shodně odmítali, aby historie sloužila politickým ideologiím a aby ospravedlňovala společenské a mocenské ambice jednotlivců či skupin. Historik musí být mravně konzistentní osobností.¹⁵⁹

Čičerin pochopitelně navštěvoval přednášky dalších pedagogů a kapacit tehdejší ruské vědy, nicméně právě Redkin, Kavelin, Granovskij a také Solovjov (byť ten méně než ostatní zmínění) ovlivnili Čičerinovo názorové a myšlenkové formování.

Během univerzitních studií Čičerin pravidelně navštěvoval Granovského. Jistou tradicí se staly jejich společné obědy a diskuse nad zahraničním tiskem, který si oba předpláceli.¹⁶⁰ Podle Granovského doporučení prohluboval Čičerin své znalosti. V prvním ročníku studoval novější obecné dějiny z prací Friedricha Ch. Schlossera (1776–1861) a dějiny starověkého Říma z pera Bartholda G. Niebuhra (1776–1831). Znalosti právní vědy si prohluboval studiem práce Konstantina A. Něvolina (1806–1855) *Encyklopedie práva (Enciklopedija zakonovedenija)*. Předchozí ruské právní příručky Lva A. Cvegajeva (1777–1835) a Pavla I. Děgajeva (1792–1849) vycházely ze staršího pojetí práva; až Něvolin zpracoval právní teorii na základě německé historické školy. Z jejího chápání práva vycházel při formulování svých tezí i Kavelin. Ve druhém ročníku se Čičerin ponořil do studia politické ekonomie zejména na základě prací Adama Smithe (1723–1790) a Jeana-Baptiste Saye (1767–1832).¹⁶¹ Celým studiem ho provázela četba a vliv Hegelovy filozofie, která byla v tehdejší Rusku populární. Hegelovo dílo ovlivňovalo Čičerina po celý život, i když se intenzita tohoto vlivu proměňovala.

159 Srov. Aleksandr S. KOKOREV, *Socialno-političeskoje nasledije Rossii konca XIX – načala XX veka. (B. N. Čičerin)*, Tambov 2001, s. 11.

160 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyx godov*, s. 52.

161 Srov. Grigorij B. KIZELŠTEJN, *Boris Nikolajevič Čičerin*, *Voprosy istorii* 1997, 4, s. 56.

„Jsem přesvědčen, že toto dílo (míněno obecně Hegelovo – J. Š.) bylo pro mě maximálně přínosné; jsem také přesvědčen, že ten, kdo jím nebyl nakažen a plně si neosvojil Hegelovu logiku, ten nikdy nebude filozofem, a dokonce ani nebude schopen plně obsáhnout a pochopit filozofické otázky. Pochopitelně jsem byl plně ovládnut novým světonázorem, který mi odhalil nejvyšší principy bytí v udivující harmonii. Až v pokročilejším věku a na základě vlastních úvah jsem si uvědomil, v čem spočívá jeho jednostrannost a jaké potřebuje korekce a doplnění.“¹⁶²

Čičerin dokonce vzpomínal, že pro jeho mladistvou fascinaci Hegelovou filozofií mu spolužáci přezdívali „Hegel“.¹⁶³ Čičerinovo tvrzení o jeho pozdější schopnosti nahlédnout Hegelovu filozofii kriticky je zcela pravdivé. Díky rozsáhlé četbě se v Čičerinových odborných úvahách a názorech projevil vliv antických filozofů, evropského myšlení 17. a 18. století, zejména vliv Ch. Motesquieua, A. Smithe, a též dobové francouzské a německé filozofie, což bylo nejzřetelnější v jeho pěti-svazkové práci *Dějiny politických idejí (Istorija političeskij učeníj, 1869–1902)*.¹⁶⁴ Vliv Kantovy filozofie se později projevil v Čičerinově pojetí mravnosti, které Čičerin v ucelené podobě představil ve třetí knize díla *Filozofie práva*.¹⁶⁵

3.3 Pochmurné sedmiletí

První dva ročníky studia byly pro Čičerina myšlenkově velmi podnětné – diskuse v salonech, přednášky populárních profesorů. O to více s nimi kontrastovaly poslední dva ročníky čtyřletého studia. Jednalo se výhradně o specializační ročníky, vyplněné pouze přednáškami o stávajících zákonných normách, při nichž se předpokládala hlavně schopnost memorovat přednesené, vlastní názor a úvaha nebyly vyžadovány, ba naopak byly potlačovány. Navíc druhá polovina Čičerina studia připadla na roky 1848 a 1849. Na evropské revoluční události reagoval Mikuláš I. utužením režimu, výrazně utužil cenzuru, kterou ztělesňoval generál Dmitrij P. Buturlin (1790–1849), a dohled nad veškerou intelektuální činností, což se nejvíce dotklo literatury.¹⁶⁶ O strachu, který měla oficiální místa z revoluce, svědčí i způsob, jakým se vypořádala s kroužkem „petraševců“.

162 B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 74.

163 Srov. tamtéž, s. 73–74.

164 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Human Dignity in History*, in: Gary M. HAMBURG – Randall A. POOLE (eds.), *A History of Russian Philosophy 1830–1930. Faith, Reason, and the Defense of Human Dignity*, Cambridge 2010, s. 113.

165 Srov. novější vydání knihy B. N. ČIČERIN, *Filosofija práva*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 136–178.

166 Srov. Charles A. RUUD, *Fighting Words. Imperial Censorship and the Russian Press, 1804–1906*, Toronto–Buffalo–London 1982, s. 83–96. Čičerin k tomu ve svých pamětech napsal: „Intelektuální zájmy,

V roce 1848 car odvolal z postu ministra národního vzdělávání S. Uvarova a místo něj nastoupil Platon A. Širinskij-Šichmatov (1790–1853), o němž se šířila anekdota, že jeho jmenování bylo nejen „šachem“, ale i „matem“ ruskému systému vzdělávání.¹⁶⁷ S. M. Solovjov ve svých pamětech opakovaně připomínal tatarský původ předků Širinského-Šichmatova a jeho destruktivní působení ve funkci ministra přirovnal nájezdu mongolských hord na Moskvu.¹⁶⁸ V univerzitním prostředí se zvýšenými cenzurními zásahy snažila vládní místa zamezit šíření revolučních myšlenek mezi studentstvem. Zakázána byla četba Platona a Tacita či hraní Shakespeareovy hry Richard III.¹⁶⁹ Zákazy se dotýkaly i přímo práce historiků, když bylo oficiálními nařízeními zakázáno např. zpochybňovat, že Boris Godunov nechal zavraždit careviče Dmitrije, nebo odmítat rok založení ruského státu, stanovený pevně letopočtem 862, případně se kriticky vymezovat ke staroruským literárním památkám a pramenům.¹⁷⁰ Čičerin vzpomínal, že se v těchto letech nebylo možné ani „svobodně nadechnout“. Zvýšená kontrola studentů, a to i v jejich volném čase, přiměla Čičerina ještě více se ponořit do samostatné četby.¹⁷¹

Pro ruské intelektuální prostředí měla uvedená opatření devastující účinek, Moskvu nevyjímaje. Alexandr I. Gercen emigroval, Valentin F. Korš (1828–1883), Kavelin a Redkin po tzv. Krylovově aféře rezignovali na svá univerzitní místa a odešli do Petrohradu, salon Pavlovových utichl. Většina dřívějších vášnivých diskutérů se věnovala kartám (mj. i Granovskij), v horším případě alkoholu.¹⁷² V této „zachmuřené“ době zahájil svoji vědeckou a společenskou kariéru Čičerin.

V roce 1849 Čičerin absolvoval univerzitu s vynikajícími výsledky a odjel na rodný statek, kde se celé léto věnoval studiu Hegela, Einchorna, Platona a Aristotela. Bratrovy dopisy, v nichž mu líčil světské radovánky, jimž se se spolužáky oddával, přiměly Čičerina v lednu 1850 k návratu do Moskvy. Jako mladému, vzdělanému, bohatému a svobodnému aristokratovi mu byly otevřeny dveře všech moskevských salonů. V nich, jak jsem již naznačil, vystřídal intelektuální diskuse

zadušené těžkým útlakem shora, utichly. Natož aby bylo možné pomýšlet na spisovatelství.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija. Moskva sorokovyh godov*, s. 164.

167 Ke zlepšení podmínek ve školství došlo po smrti Širinského-Šichmatova v roce 1853. Jeho nástupce Avraam S. Norov (1795–1869), který vedl ministerstvo národního vzdělávání do roku 1858, se dokonce pokoušel ještě za života Mikuláše I. o zmírnění cenzurních podmínek pro univerzity.

168 Srov. Sergej M. SOLOVJOV, *Izbrannnye trudy. Zapiski*, Moskva 1983, s. 317.

169 Srov. Derek OFFORD, *Nineteenth-Century Russia: Opposition to Autocracy*, London 1999, s. 42–43. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 75.

170 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Izbrannnye trudy*, s. 325.

171 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 63–77. Čičerinova slova dobře doplňuje vzpomínka S. M. Solovjova, který popsal různá příkoří ze strany státní administrativy. Přestože nebyla policejní kontrola důsledná, ztrpčovala vysokoškolským pedagogům život. Ve skutečnosti ale mohla jen málo zabránit šíření myšlenek, které státní moc považovala za závadné. Srov. S. M. SOLVOJOV, *Izbrannnye trudy*, s. 314.

172 Srov. G. B. KIZELŠTEJN, *Boris Nikolajevič Čičerin*, s. 57.

karty, tanec a alkohol. Více než rok se Čičerin věnoval společenskému hýření, během něhož se seznámil se všemi významnými moskevskými rodinami. Ironií osudu mezi nimi byla i rodina Samarinových, z níž pocházel i Jurij F. Samarin (1819–1876), patřící ke slavjanofilům. V knihovně Samarinových si Čičerin pořídil zápisky z úplné sbírky ruských zákonů, které se staly základem jeho první vědecké práce, v níž zcela odmítl slavjanofilské pojetí občiny. Soudě dle Čičerinových deníkových zápisků začal v této době pociťovat nenaplnění a odcizení a nebyl daleko tomu, stát se „zbytečným člověkem“, jak ho představila ruská literatura té doby.¹⁷³

Přestože si Čičerin užíval společenský života Moskvy, nezapomínal na své intelektuální ambice spojené s akademickou kariérou v oblasti státního (veřejného) práva. Tu mohl zahájit pouze předložením magisterské disertace. Žebříček akademických hodností v Rusku byl po celé 19. století stabilní a tvořil triádu: kandidát – magistr – doktor věd.¹⁷⁴ Kandidátem se stával absolvent univerzity, který zůstával na příslušné katedře v pozici dnešního asistenta. Aby mohl pedagogicky působit, musel zpracovat magisterskou disertaci (obdoba dnešní disertace, spojené se získáním titulu Ph.D.), jejíž obhájení bylo základním předpokladem pro vědecko-pedagogickou kariéru. Univerzitní řád z roku 1835 zavedl pravidlo, že nelze získat katedru bez magisterského titulu. Ke jmenování řádným profesorem bylo nezbytné získat titul doktora věd, tedy zpracovat a obhájit další práci – doktorskou disertaci.¹⁷⁵

Zprvu musel Čičerin složit magisterské zkoušky, což se mu po jistých peripetiích podařilo v listopadu 1851. Čičerinova oblíbeného profesora Redkina nahradil na právnické fakultě Sergej N. Ornatskij (1806–1884), jehož úkolem bylo vykořenit z fakulty hegelianství, liberalismus a západoevropské politické teorie. Nebýt pomoci ostatních examinátorů, Ornatskij by Čičerina od zkoušky vyhodil.¹⁷⁶ Následně Čičerin opustil Moskvu, aby na rodovém statku zpracoval obsáhlou magisterskou disertační práci *Oblastní úřady v Rusku v 17. století (Oblastnyje učrežděníja Rossii v XVII veke, 1853)*. Jednalo se o první takto rozsáhlý výzkum regionálních mocenských institucí v Rusku před Petrem I. Moskevská univerzita odmítla diser-

173 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 88–114. Čičerinův deník z té doby z archivního originálu bohatě cituje G. Hamburg, srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 76–78.

174 Uvedený systém byl platný na filozofických, právnických a případně přírodovědných fakultách. Mírně odlišný systém vědeckých titulů měly lékařské fakulty.

175 Srov. Anatolij J. IVANOV, *Učonyje stěpeni v Rossijskoj imperii XVIII v. – 1917 g.*, Moskva 1994, s. 55–60. Uvedené pravidlo však mohlo být (a také někdy bylo) porušováno. Tedy uchazeč s dostatečnými odbornými kvalitami mohl zaujmout příslušnou akademickou pozici i před získáním potřebného titulu. Obhájit magisterskou či doktorskou disertaci bylo náročné, a proto se držitelům vědeckých hodností přiznávaly civilní tituly, které měly zvyšovat společenskou prestiž jejich nositelů. Magistrovi se přiznával titul titulárního rady (IX. třída dle tzv. hodnostního řádu) a doktorovi titul koležského asesora (VIII. třída).

176 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 79–80.

taci přijmout k obhajobě poté, co se proti ní rozhodně postavili Ornatskij a také děkan právnické fakulty Sergej I. Baršev (1808–1882). Disertace se totiž dotýkala jednoho ze zásadních problémů ruských dějin, a sice vztahu centra a oblastí, a tedy podoby uplatňování a upevňování centrální moci. Čičerin v práci ukázal na vývoji regionálních mocenských a administrativních institucí vzestup ruského státu, přičemž se kriticky postavil k organizaci státní moci v dřívějších stoletích. Vedení fakulty se obávalo, že by kritika starého Ruska mohla být vnímána jako skrytá kritika ruské státní administrativy vůbec, a proto preventivně práci zcela zakázalo.

Granovskij Čičerinovi poradil, aby zkusil práci předložit na petrohradské univerzitě, ale ani tam Čičerin neuspěl. Alespoň se během pobytu v Petrohradě seznámil s řadou osobností, s nimiž ho pojilo nejen přátelství, ale také podobné společenské a politické názory (např. Dmitrij A. a Nikolaj A. Miljutinovi, Ivan S. Turgeněv, Pavel V. Anněnkov a další spisovatelé).¹⁷⁷ Překážky kladené režimem jeho práci a akademické kariéře Čičerin těžce nesl a propadl intelektuální apatii.¹⁷⁸

Čičerin mohl obhájit disertaci až v roce 1856 ve změněných společenských poměrech po smrti Mikuláše I. Práce vyvolala celou řadu ohlasů v dobovém tisku, přičemž bývalý Čičerinův učitel Kavelin přiřadil Čičerina do historiografického proudu, k němuž počítal i sebe, tj. ke státní škole. Slavjanofilové dali prostřednictvím Jurije F. Samarina najevo, že jsou si vědomi, že řady jejich názorových oponentů doplnil další historik.¹⁷⁹ Souvislosti Čičerinovy disertace se státní školou v ruské historiografii jsou předmětem následujících kapitol.

177 Srov. G. B. KIZELŠTEJN, *Boris Nikolajevič Čičerin*, s. 57.

178 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 122.

179 Srov. Josef ŠAUR, *Tzv. státní škola v ruské historiografii: zachycení jejích počátků a zformování v dobovém odborném tisku*, *Slovanský přehled* 98, 2012, 5, s. 559–560.